

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ МІГРАЦІЙ ПЛЕМЕН
ТА ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
В ЗАХІДНОПОЛІСЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ РЕГІОНІ
ІЗ СЕРЕДНЬОЛАТЕНСЬКОГО ПЕРІОДУ
ПО РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Оксана Мартинюк
старший референт
Центру «Українознавство»,
Товариство «Знання» України,
olgas@ipnet.kiev.ua

Висвітлюється вплив міграцій племен на етнороз'єднавчі та етнооб'єднавчі процеси в цьому регіоні та загалом роль цих переселень в різних етнотворчих процесах. Розкриті основні шляхи виникнення етнокультурних спільнот. Вказано на неправомірність думки, згідно якої внаслідок міграцій племен виникає швидка трансформація їх культури.

Ключові слова: етногенетичні процеси, зовнішні іміграційні міграції, внутрішні міграції, етнокультурна спільнота.

Міграції племен, які охоплювали Західнополісько-волинський регіон (Західне Полісся і Західна Волинь) впродовж середньолатенсько-пізньоримського періодів і Раннього Середньовіччя, їх вплив на різні аспекти етнотворчих процесів, що відбувались на цій території, ще недостатньо досліджені. Тому в наш час одним із головних завдань є вирішення цієї проблеми. Стаття присвячена висвітленню цих названих питань. Загалом етногенетичні процеси в цьому регіоні проходили в умовах різних видів міграцій — зовнішніх іміграційних та еміграційних, внутрішніх міграцій. Але найбільш різноманітним впливом на етнотворчих процесах в Західнополісько-волинському регіоні відзначились зовнішні іміграційні міграції середньолатенсько-пізньоримського періодів. В Ранньому Середньовіччі зовнішньоіміграційний іміграційний фактор в значно меншій мірі відігравав роль в етногенетичних процесах в цьому регіоні. Дослідження здійснювалось аналітичним та історико-порівняльним методами на основі археологічних та історичних даних. В його сферу входили зовнішні, внутрішні міграції племен із середньолатенського періоду по Раннє Середньовіччя та етногенетичні процеси цих часів.

Повідомлення про давнє населення, зокрема, праслов'ян, що проживали в цьому регіоні (та на інших українських землях) зафіксовані в працях римських авторів, зокрема, Плінія Старшого, Птолемея, Таціта, а свідчення про слов'ян Раннього Середньовіччя подають візантійські, арабські автори, зокрема, Йордан, Прокопій Кесарійський, Масуді та ін.

За словами В. Барана «Процеси етногенезу — складні й залежні від багатьох історичних складових»¹. Потужним фактором, який зумовлював складність етногенетичних процесів в Західнополісько-Волинському регіоні впродовж досліджуваного періоду були міграції носіїв археологічних культур. Міграції племен були етнороз'єднавчим та етнооб'єднавчим фактором в етногенетичних процесах. Ці переселенські процеси були однією із найголовніших причин руйнування етнокультурних спільнот (зовнішня міграція вельбарських племен — головною), вони викликали розкол в їхньому етнічному середовищі, витіснили їх носіїв на інші території, що є етнороз'єднавчим фактором. Але носії міграційних процесів об'єднувались, змішувались з іншими племенами, брали участь у створенні нових етнокультурних спільнот, що є етнооб'єднавчим фактором. Існувала значна відмінність в характері етногенетичних процесів між середньолатенсько-пізньоримським періодами і Раннім Середньовіччям (після виникнення праякої культури), що пов'язано з міграціями племен. В середньолатенсько-пізньоримській періоди потужні зовнішні іміграційні і внутрішні міграції племен та загалом значна кількість цих переселенських процесів викликали нестабільність, різкі коливання в етногенетичних процесах. У ці часи в Західнополісько-волинському регіоні як етнооб'єднавчі, так і етнороз'єднавчі процеси серед племен відзначалися значною різноманітністю. Для середньолатенсько-пізньоримського періодів характерні різкі підйоми і спади в етногенетичних процесах. В Ранньому Середньовіччі, після виникнення праякої культури, існувала стабільність в етногенетичних процесах, але з деякими коливаннями.

В середньолатенсько-ранньоримські періоди в процесі створення етнокультурних спільнот відбувались потужні етнороз'єднавчі та етнооб'єднавчі процеси в Західнополісько-волинському регіоні: різні потужні етнічні основи (з різноетнічною структурою населення) відокремлювались від етнокультурних спільнот, до яких вони належали і які були поширені на цій території, та об'єднувались в єдині етнокультурні утворення. Характерною рисою середньолатенсько-ранньоримських періодів є той факт, що при створенні етнокультурних спільнот в цьому регіоні ці потужні етнороз'єднавчі та етнооб'єднавчі процеси були задіяні приблизно в рівній мірі.

Стосовно пізньоримського періоду слід зазначити, що в ці часи на Південній Волині були поширені вельбарсько-черняхівські культурні пам'ятки, які мали змішаний характер². За археологічними даними Д. Козака, вони належали германським племенам³, але їх змішаний характер свідчить про те, що у їх складі перебувала якась незначна кількість черняхівського населення. Таким чином це етнокультурне утворення виникло на одній вельбарській етнічній основі в

¹ Баран Володимир. Проблема етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках, / Українознавство. — К. 2006. — №4. — С. 306.

² Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині / АН України. Ін-т археології. — К.: Наукова думка. 1992. — С. 102.

³ Козак Д.Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н.е. // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 31–36. Режим доступу: www.anthropos.net.ua/.../91-95_Козак_Д.pdf.

цьому регіоні. Те черняхівське населення, що до нього приєдналось, походило з інших українських земель.

У Ранньому Середньовіччі, після виникнення празької культури, в процесі створення етнокультурних спільнот не відбувалось потужних етнороз'єднавчих та етнооб'єднавчих процесів в Західнополісько-волинському регіоні — великих перегруповань племен, які могли б призвести до об'єднання різних потужних етнічних основ на цій території у спільне етнокультурне утворення. Однією із найголовніших причин їх відсутності була наявність лише однієї потужної зовнішньої іміграційної міграції (вторгнення авар) та відсутність потужних внутрішніх міграцій. Прийшли авари, зовнішня міграція яких була важливим етнороз'єднавчим фактором в етнічному середовищі слов'ян північної частини України, на відміну від прийшлих племен середньолатенсько-ранньоримських часів із Південної Балтії не внесли розкол в етнічне середовище всередині Західнополісько-волинського регіону (але ця міграція внесла розкол між слов'янським населенням цього регіону та слов'янами більш східних українських територій)⁴.

Відсутності потужних етнороз'єднавчих та етнооб'єднавчих процесів в цьому регіоні в ті часи під час створення етнокультурних спільнот сприяв також той факт, що тоді на його території існувало лише по одній етнокультурній спільноті. Внаслідок всіх цих причин в цьому регіоні в ранньосередньовічні часи існував значно однорідніший в етнічному плані склад населення. Виключенням є виникнення празької етнокультурної спільноти, формування якої супроводжувалось потужними етнороз'єднавчими та етнооб'єднавчими процесами, які включають перегруповання племен, що здійснювалось на цій території, в результаті чого новоприбулі склавіни, що зайняли цей регіон, змішались із частиною носіїв вельбарської культури, переважна більшість яких мігрувала з цього регіону. Про участь носіїв вельбарської культури (та пшеворської) у її створенні пише Л. Залізняк⁵. Але основним населенням створення празької етнокультурної спільноти були склавіни, а не носії вельбарської культури. У другій половині Раннього Середньовіччя в результаті потужного етнооб'єднавчого процесу Західнополісько-волинський регіон та багато інших українських земель перебували в єдиній райковецькій етнокультурній спільноті, яка охоплювала майже всі східнослов'янські племена. За своїм масштабом цей етнооб'єднавчий процес перевершує всі попередні, але в межах лише цього регіону не відбувалось потужних роз'єднань та об'єднань в етнокультурному середовищі населення.

Внаслідок потужних зовнішніх іміграційних та внутрішніх міграцій в середньолатенсько-пізньоримський періоди урізноманітнювались та ускладнювались процеси етнотворення на цій території. Раннього Середньовіччя це стосується в меншій мірі, оскільки в ті часи зафіксована лише одна потужна зовнішня іміграційна міграція та лише одна потужна внутрішня міграція. У середньолатенсько-пізньоримський періоди носіями етнотворчих процесів було різно-

⁴ Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. — М., 1961. — С. 10.

⁵ Залізняк Л.Л. Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999. — С. 225.

етнічне населення. У Ранньому Середньовіччі ситуація різко змінюється. За словами В. Барана, середина і друга половина I тис. в історії слов'янських племен посідає особливе місце. Це був період формування на території Східної (і Центральної) Європи великих слов'янських об'єднань, що в подальшому розвитку призводить до виникнення слов'янських державних утворень⁶. В ці часи основним носієм етнотворчих процесів були східні слов'яни. Хоча вельбарські племена не причетні до створення праслов'янських етнокультурних спільнот в цьому регіоні, вони взяли участь у формуванні празької етнокультурної спільноти, що свідчить про їх важливу роль в етногенезі східних слов'ян. Прийшли племена середньолатенсько-ранньоримського періодів вступали в тісні етногенетичні контакти з попереднім населенням, а вельбарські племена із майбутнім — із склавинами Раннього Середньовіччя.

Етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні в середньолатенсько-пізньоримські часи мали свої особливості. За археологічними даними Д. Козака, північно-західні області України, до яких відноситься територія між Західним Бугом, верхів'ями Прип'яті і Горинню (та Верхнє Подністров'я) історично сформувались як одна з найбільш активних контактних зон Європи і це призвело до виникнення ряду специфічних рис етнокультурного процесу наприкінці первісної епохи: порівняно часта зміна характеру культури, незавершеність і нестійкість культурних процесів⁷. До цієї контактної зони відноситься й територія на схід від р. Горинь в межах Західнополісько-волинського регіону, але в меншій мірі. З археологічних даних дослідників випливає, що західну частину Західнополісько-волинського регіону впродовж середньолатенсько-пізньолатенських періодів (її розмір не був однаковим впродовж цих часів) займали лише прийшли етнокультурні спільноти — поморсько-підкльошева і пшеворська. В східній його частині проживало місцеве та місцево-прийшло населення — носії милоградської та зарубинецької культур (у формуванні останньої взяли участь прийшли поморсько-підкльошеві племена).

Археологічний матеріал дослідників свідчить про те, що контактною етнокультурною зоною Західнополісько-волинський регіон став внаслідок великої кількості зовнішніх міграцій із західного напрямку. На належність цього регіону в середньолатенсько-пізньоримський періоди до етнокультурної контактної зони з Південною Балтією і про виникнення цієї ситуації внаслідок зовнішніх міграцій з цього європейського регіону вказують археологічні дані Л. Залізняка. Територію Західнополісько-волинського регіону та інші, більш східні і південні українські землі Л. Залізняк відносить до Північно-Західного регіону, зазначаючи, що він склався внаслідок багаточисленних зовнішніх міграцій з Південної Балтії, які почали поширюватись на українські землі ще в епоху палеоліту, і вважаючи його культурно-історичною контактною зоною з цим європейським регіоном⁸. У Ранньому Середньовіччі ця територія теж була контактною етно-

⁶ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. — К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського), 2002. — С. 19–20.

⁷ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині. — К.: Наукова думка. 1992. — С. 131.

⁸ Залізняк Леонід. Стародавня історія України. — К.: Темпора, 2012. — С. 447.

культурною зоною з Південною Балтією, але в меншій мірі, що зумовлено значно меншою кількістю зовнішніх міграцій з цього європейського регіону в ці часи.

Про тісні етногенетичні контакти носіїв різних археологічних культур в ці часи свідчать археологічні дані, наприклад, поєднання зарубинецьких і пшеворських елементів в зубрицькій культурі тощо. За археологічними даними Д. Козака, в кожному новому культурному явищі на цій території обов'язково прослідковується ряд елементів попереднього⁹. Головним фактором, який викликав значне різноманіття і складність етногенетичних процесів в Західно-полісько-волинському регіоні, їх значну кількість впродовж середньолатенсько-пізньоримського періодів були зовнішні міграції з Південної Балтії і внутрішні міграції племен, які мали потужний характер. В середньолатенсько-ранньоримські часи праслов'янські племена внаслідок потужних міграційних хвиль із Південної Балтії і внутрішніх міграцій опинилися у складі різних етнокультурних спільнот. Ці міграції справили руйнівний вплив на консолідаційні процеси серед слов'янських племен.

Зовнішні і внутрішні міграції племен вплинули на найголовніші етнотворчі процеси, які стосуються етногенезу східних слов'ян і загалом українського етносу в цьому регіоні: виникнення зарубинецької етнокультурної спільноти і східних праслов'ян у її складі, зубрицької етнокультурної спільноти, процеси пов'язані із початковою стадією формування склавів (що виникли за межами цього регіону), виникнення праської етнокультурної спільноти, початкового етапу українського етносу, який представляли її носії (ареал його виникнення охоплював й інші українські території, де існувала праська, пенківська і колочинська культури) і волинян. Зокрема, в середньолатенсько-ранньоримський періоди і в Ранньому Середньовіччі всі прийшли племена брали участь в етногенезі східних слов'ян, вступаючи з ними в різноманітні етногенетичні контакти, внаслідок яких виникали змішування племен, та асиміляційні процеси. В латенсько-римську епохи і в першій половині Раннього Середньовіччя прийшли племена взяли участь у виникненні етнокультурних спільнот. Стосовно середньолатенсько-ранньоримських періодів це стосується прийшлих поморсько-підкльошевих, пшеворських і ясторфських племен, які мігрували в Західно-полісько-волинський регіон із Південної Балтії. Стосовно I половини Раннього Середньовіччя мова йде про вельбарські племена, які на відміну від носіїв поморсько-підкльошевої, пшеворської (і ясторфської) культур змішались не з попереднім населенням, яке вони повністю (чи майже повністю) витіснили з цього регіону, а з новоприбулими племенами — склавінами. Зарубинецькі носії внутрішньої міграції в пшеворський ареал взяли участь у створенні зубрицької етнокультурної спільноти, а склавіни, після переселення в цей регіон з інших українських земель, були етнічною основою створення праської етнокультурної спільноти. Внаслідок всіх цих дій виникали асиміляційні процеси, що впливали на етногенетичні особливості слов'ян на цій території впродовж досліджуваного періоду. Про все це свідчать археологічні дані дослідників,

⁹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині... — С. 4.

зокрема, В. Барана, Д. Козака, Л. Залізняка, В. Войнаровського. Правдоподібно, що в другій половині Раннього Середньовіччя прийшли групи західнослов'янського населення (після походу польського короля Болеслава I (Хороброго) в 1019 р.), які мігрували в Західнополісько-волинський регіон з польських земель, змішались із місцевим населенням, про що свідчать археологічні дані, зокрема, масове скупчення есоподібних скроневих кілець (жіночі прикраси) на Волині, яке займає там суцільну територію¹⁰.

Загалом в середньолатенсько-пізньоримський періоди етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні проходили в умовах потужного впливу зовнішньоміграційного та внутрішньоміграційного факторів. В ранньо-середньовічні часи потужний вплив цих факторів виявився лише в двох випадках — це зовнішня міграція авар та внутрішня міграція склавів.

З археологічних даних Д. Козака та інших дослідників випливає, що впродовж середньолатенсько-пізньоримських часів етнокультурні спільноти Західнополісько-волинського регіону були периферією великих етнокультурних спільнот¹¹. Але незважаючи на це в ці часи на його території здійснювались важливі етапи етногенезу східних слов'ян, в результаті чого відбулось зародження східної гілки праслов'ян, а в ранньоримський період тут відбувались етногенетичні процеси, пов'язані з початковим етапом етногенезу склавів, які остаточно сформувались за межами цього регіону. Загалом в етнокультурному плані в середньолатенсько-пізньоримські цей регіон був периферією українських земель і в більшій мірі це стосується його західної частини, де в середньолатенсько-пізньолатенський періоди були поширені лише прийшли етнокультурні спільноти (поморсько-підкльошева і пшеворська), що пов'язано із зовнішніми міграціями. У порівнянні з іншими досліджуваними періодами самою найвіддаленішою етнокультурною периферією українських земель Західнополісько-волинський регіон був в пізньоримські часи і ця ситуація виникла внаслідок зовнішньої міграції вельбарських племен. В Ранньому Середньовіччі цей регіон вже був північно-західним ареалом формування українського етносу. Тоді на його території, як і на інших українських землях, здійснились всі важливі етногенетичні процеси цих часів: виникнення праякої етнокультурної спільноти, початкового етапу українського етносу, райковецької етнокультурної спільноти, дулібів і волинян.

Із середньолатенського періоду по пізньоримський найвищим етапом в етногенезі українського етносу в цьому регіоні було зародження східних праслов'ян, а в Ранньому Середньовіччі — виникнення початкового етапу українського етносу. Зубрицька етнокультурна спільнота — проміжний етап між цими двома етногенетичними ланками.

Західнополісько-волинський регіон в середньо-пізньолатенський періоди можна поділити на західну і східну зони. В західній зоні були поширені лише прийшли етнокультурні спільноти з Південної Балтії: поморсько-підкльошева, пшеворська, в східній зоні проживало місцево-прийшло населення: носії

¹⁰ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С. 100.

¹¹ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині... — С. 4.

милоградської, зарубинецької культур. До виникнення зарубинецької етнокультурної спільноти та східних праслов'ян у її складі причетна лише східна зона цього регіону. Західна його зона не була залучена до цього важливого етнотворчого процесу. В часи існування зарубинецької культури ця східна зона була етногенетично пов'язана з більш східними та центрально-українськими землями, де був поширений зарубинецький етнокультурний ареал. Східні праслов'яни цього регіону були частиною східних праслов'ян цих названих українських земель. Прийшли етнокультурні спільноти західної зони Західнополісько-волинського регіону були частинами етнокультурних спільнот польських земель. В пізньолатенський період, на відміну від середньолатенського, східна зона була етнічно пов'язана із зарубіжними польськими землями, де була поширена поморсько-підкльошева етнокультурна спільнота. Це впливає з того факту, що у формуванні зарубинецької етнокультурної спільноти взяло участь прийшло поморсько-підкльошеве населення. У ранньоримський період, коли цей регіон займала одна зубрицька етнокультурна спільнота, вже не існувало розподілу на західну і східну зони. В пізньоримський період цей регіон був розділений на північну (до р. Горинь) і південну зони, але етнічна відмінність між ними була дуже незначною, оскільки переважну більшість населення (може й майже все населення) в південній зоні становили германські вельбарські племена. Можливо, що існувала й третя східна зона, розташована на схід від р. Горинь, але в наш час невідомо, яке населення проживало на цій території в пізньоримський період. Не існувало розподілу на зони й у Ранньому Середньовіччі. Розподіл на західну і східну зони в Західнополісько-волинському регіоні виник внаслідок зовнішніх міграцій з Південної Балтії, які розповсюджували в його західній частині прийшли племена. Загалом розподіл цього регіону на західну, східну зони, відсутність цього розподілу в ранньоримський період і в Ранньому Середньовіччі розкриває рівень етнооб'єднувачих процесів в середовищі населення цього регіону в ці історичні часи. Пізньоримський період тут не береться до уваги, оскільки в ці часи відбулась повна (чи майже повна) зміна етнічного складу населення на цій території.

Проблемами міграційних процесів займалися різні дослідники із різних країн, зокрема, археологи. Існує багато видів міграцій. За словами С. Пачкової «Можливо, основними з них, саме тими, які можна прослідкувати по археологічним матеріалам є декілька». До деяких історичних епох вчені визначили такі типи міграцій: 1. Мігранти переселяються в незаселені регіони. 2. Мігранти з'являються в слабо заселених регіонах. 3. Мігранти переселяються в регіони, які покинули колишні племена¹². На думку С. Пачкової, в такому випадку вірогідно, що сліди старих культур зникали з цих регіонів, оскільки їх немає кому було передавати, і формується культура, яка абсолютно не пов'язана з колишньою¹³. Що стосується другого названого типу зовнішніх міграцій, то він

¹² Клейн Л.С. Миграция: Археологические признаки. Режим доступу: http://stratum.ant.md/01_99/articles/klein/klein_99_1_1.htm.

¹³ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., НАН Украины. Институт археологии, 2006. — С. 225.

не був притаманний для Західнополісько-волинського регіону в середньолатенсько-ранньоримський періоди та ранньосередньовічні часи, оскільки ця територія в ці часи ніколи не була повністю пустою. До третього названого типу зовнішніх міграцій відноситься переселення вельбарських племен в Західнополісько-волинський регіон. Загалом цей третій вид зовнішніх міграцій доцільно було б розділити на два типи: 1. Мігранти з'являються в регіонах, які добровільно залишило попереднє населення; 2. Мігранти переселяються на території, з яких вони повністю (чи майже повністю) витіснили попереднє населення. Для цієї схеми не вистачає також пункту, який би вказував на часткове витіснення прийшлими племенами попереднього населення. Цей новий пункт характеризував би всі зовнішні іміграційні міграції з Південної Балтії середньолатенсько-ранньоримських періодів, що мали потужний характер, зі спрямуванням в Західнополісько-волинський регіон, оскільки впродовж цих часів на його території завжди проживало попереднє населення, яке змішувалось із прийшлим. Виключенням є пізньоримський період, коли в цьому регіоні попереднє населення повністю (чи майже повністю) було витіснене прийшлим.

Ось інша класифікація міграцій племен: 1. До міграцій першого типу відносяться такі, коли субстратна культура практично непомітна. 2. Під час міграцій другого типу культура мігрантів не впливає чи майже не впливає на субстратну. 3. Під час міграцій третього типу субстрат і суперстрат не фіксуються в чистому вигляді, а мають змішаний характер¹⁴. Перший названий тип зовнішніх міграцій відображає переселення вельбарських племен в Західнополісько-волинський регіон, які повністю (чи майже повністю) витіснили з його території зубрицьке населення і це вплинуло на те, що у вельбарській культурі на цій території не існувало рис зубрицької культури. Третій тип зовнішніх міграцій був притаманний для всіх потужних зовнішніх іміграційних міграцій, що охоплювали цей регіон в середньолатенсько-ранньоримські часи. Третій тип зовнішніх міграцій першої класифікації і третій тип зовнішніх міграцій другої класифікації відображають різні типи впливів переселенських процесів племен на етногенетичні процеси в Західнополісько-волинському регіоні. Внаслідок першого типу зовнішніх міграцій був ліквідований етногенез східних слов'ян і загалом українського етносу в Західнополісько-волинському регіоні в пізньоримський період. Але на цій території відбувались етногенетичні процеси, які пов'язані з носіями вельбарської культури. Зокрема, в III ст. готи поглинули інші германські племена вельбарського етнокультурного ареалу — ясторфські та осківські, що впливає з археологічних даних¹⁵. Третій тип другої класи-

¹⁴ Известия Уральского государственного университета. — № 49 (2007). Гуманитарные науки. Выпуск 13. История; Ковалева В.Т., Зырянова С.Ю. Ближневосточный след в неолитической культуре Среднего Зауралья. Режим доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0049\(01_132007\)&xsl=showArticle.xslt&id=a01&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0049(01_132007)&xsl=showArticle.xslt&id=a01&doc=../content.jsp); Мерперт Н.Я. Миграции в эпоху неолита и энеолита // СА. — №3. — 1978.

¹⁵ Козак Деонізій. Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика) // Вісник Інституту археології. Вип. 1. Інститут археології НАН України. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. — С. 8-15.

фікації притаманний для зовнішніх іміграційних міграцій з Південної Балтії, що охоплювали цей регіон в середньолатенсько-ранньоримський періоди. Прийшли різноетнічні племена цих міграцій змішувались з попереднім населення, теж різноетнічним.

Зовнішні іміграційні міграції в середньолатенсько-пізньолатенський періоди визначали особливості розташування прийшлих етнокультурних спільнот в цьому регіоні: 1. Прийшли етнокультурні спільноти займають частину Західнополісько-волинського регіону, а не всю його територію. 2. Прийшли етнокультурні спільноти завжди займають його західну частину і завжди межують з іншими етнокультурними спільнотами цього регіону на сході. Прийшла поморсько-підкльошева етнокультурна спільнота на сході межувала з милоградською, а пшеворська (перша міграційна хвиля) межувала на сході із зарубинецькою. Прийшлої вельбарської етнокультурної спільнота не стосується та частина другого пункту цієї схеми, де йдеться про межування прийшлих етнокультурних спільнот з місцевими на сході, оскільки в наш час невідомо про існування населення на схід від р. Горинь в межах Західнополісько-волинського регіону в пізньоримський період. На півдні, починаючи з III ст., вельбарська етнокультурна спільнота межувала із носіями вельбарсько-черняхівських культурних пам'яток.

Виявлена головна відмінність між загальними напрямками виникнення етнокультурних спільнот в пізньолатенсько-ранньоримський періоди і в Ранньому Середньовіччі. У перші названі часи загальний шлях постання етнокультурних спільнот був трансформаційний, а в Ранньому Середньовіччі — еволюційний, але за виключенням празької етнокультурної спільноти, яка виникла трансформаційним шляхом. Однією із найголовніших причин цієї відмінності є зовнішні і внутрішні міграції племен. У середньолатенсько-ранньоримські часи ці міграційні процеси були одним із найголовніших факторів руйнування місцевих етнокультурних спільнот, перешкоджаючи їх еволюційному розвитку і зумовлюючи трансформаційний шлях їх утворення. У пізньолатенсько-ранньоримський періоди етнокультурні спільноти в цьому регіоні поставали на двох етнічних основах (а якщо врахувати й інші території їх поширення за межами цього регіону, то трьох). Цьому значною мірою сприяли зовнішні міграції, що розповсюджували в Західнополісько-волинському регіоні прийшли етнокультурні спільноти і тому в ці часи нові етнокультурні утворення в цьому регіоні формувались не на одній етнічній основі, а двох. Зарубинецьку етнокультурну спільноту сформували поморсько-підкльошева, милоградська, скіфська лісостепова етнічні основи, що впливає з археологічних даних В. Барана¹⁶. Цього регіону стосуються перші дві названі етнічні основи. Поліський варіант цієї етнокультурної спільноти займав його східну частину. Зубрицьку етнокультурну спільноту сформували зарубинецька та пшеворська етнічні основи (а на Верхньому Подністров'ї й липицька), що впливає з археологічних даних Д. Козака¹⁷. Постаня цих етнокультурних спільнот на

¹⁶ Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу... — С. 41.

¹⁷ Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині... — С. 132–133.

двох (із врахуванням інших територій їх поширення й трьох) етнічних основах свідчить про трансформаційний шлях їх виникнення. Що стосується пізньоримського періоду, то тут є свої особливості. Згідно наукових даних дослідників, зокрема, В. Барана та Д. Козака, Західнополісько-волинський регіон (до р. Горинь) в цей період суцільним масивом займали германські вельбарські племена, які витіснили звідси попереднє зубрицьке населення, у складі якого перебували праслов'яни. Вельбарсько-черняхівські культурні пам'ятки виникли еволюційним шляхом, про що свідчить вищесказане, оскільки вони сформувались на одній вельбарській етнокультурній основі. Про існування зубрицького населення на схід від р. Горинь в пізньоримський період в наш час не існує повідомлень.

У Ранньому Середньовіччі, після постання празької культури, вже не було потужних зовнішніх іміграційних міграцій, за виключенням вторгнення авар, яке, як вже згадувалось, не зруйнувало етнічну цілісність в цьому регіоні, а також потужних внутрішніх міграцій і це було однією із найголовніших причин виникнення етнокультурних спільнот еволюційним шляхом, зокрема, дулібів, райковецької етнокультурної спільноти і волинян (ці племена були її носіями в різні часи в Західнополісько-волинському регіоні). Відсутність цих міграційних процесів в Ранньому Середньовіччі зумовила посилення етнооб'єднавчих консолідаційних процесів, існування по одній етнокультурній спільноті на цій території і це також було однією із найголовніших причин того, що в ці часи празька, райковецька етнокультурні спільноти, дуліби та волиняни виникли на одній етнічній основі: райковецька етнокультурна спільнота постала на празько-корчацькій етнічній основі, дуліби виникли на основі склавів, що відбувалось в середовищі празького ареалу, а волиняни сформувались на основі дулібів. В. Баран пише про поступове природне переростання празької культури в райковецьку¹⁸. Це свідчить про еволюційний шлях їх виникнення. Про зростання консолідаційних процесів цього регіону з іншими українськими землями свідчить той факт, що райковецька етнокультурна спільнота охоплювала значно більше українських земель, ніж празька. Впродовж середньолатенсько-пізньоримських часів лише в ранньоримському періоді все населення цього регіону перебувало в одній етнокультурній спільноті — зубрицькій. Але на відміну від ранньосередньовічних етнокультурних спільнот, зубрицька була різноетнічною і слов'яни в ній не становили потужну етнічну спільність.

Слід окремо сказати про формування празької етнокультурної спільноти. Існують різні концепції походження празької культури. Але найбільш вірною слід вважати ту з них, яку підтримують представники київської школи, зокрема, В. Баран. На їх думку, празько-корчацька культура виникла на основі слов'янських племен черняхівської культури (зубрицькі племена та частина пізньозарубинецьких)¹⁹. Київська культура в її формуванні відіграла побічну

¹⁸ Баран В.Д. Давні слов'яни. Україна крізь віки. — Т. 3. — К.: Вид-во: «Альтернативи», 1998. — С. 94.

¹⁹ Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян / Content-Pro. — 2006–2013. — С. 27. Режим доступу: <http://libr.org.ua/book/75/2351.html>.

роль²⁰. Хоча празька етнокультурна спільнота постала на одній етнічній основі (черняхівській), шлях її виникнення був трансформаційний, а не еволюційний. Празька етнокультурна спільнота в дуже значній мірі відрізняється за етнічним складом та археологічною культурою від черняхівської, в якій слов'яни були лише однією із складових частин її поліетнічної структури. Тому не можна стверджувати, що черняхівська етнокультурна спільнота еволюціонувала в празьку, що була слов'янською і не була поліетнічною. Оскільки носії київської культури відіграли побічну роль у виникненні празької етнокультурної спільноти, тому у цьому випадку також не може йти мова про еволюціонування київської етнокультурної спільноти в празьку. Таким чином загальний шлях виникнення празької етнокультурної спільноти — трансформаційний.

Поширення празько-корчацького етнокультурного ареалу в Західнополісько-волинському регіоні прямо пов'язано з міграційними процесами племен. Зокрема, зовнішня еміграційна міграція вельбарських племен була головним фактором, що вплинув на заселення цього регіону склавінами, оскільки вельбарські племена масово залишили цей регіон, переселившись за межі України. Оскільки вельбарські племена в пізньоримський період займали цю територію суцільним масивом (до р. Горинь), то у випадку відсутності цієї зовнішньої еміграційної міграції цей регіон не змогли б заселити склавіни. Це також свідчить про віддалений вплив масового переселення вельбарських племен на поширення й існування празької етнокультурної спільноти в цьому регіоні, що не могло б відбуватись у випадку відсутності їх зовнішньої міграції. Іншою важливою обставиною, що призвела до масового заселення склавінами цього регіону — це відсутність потужних зовнішніх імміграційних міграцій в початкові часи Раннього Середньовіччя. Отже, відсутність потужних зовнішніх імміграційних міграцій в ці часи, була одним із найголовніших факторів виникнення потужної консолідації склавінів цього регіону із склавінами інших українських земель, внаслідок чого могутній склавінський суспільно-політичний і військовий союз крім інших українських територій існував і в цьому регіоні. Це був один із найголовніших факторів, що вплинув на пряме переростання празької етнокультурної спільноти в райковецьку. Еміграційна міграція вельбарських племен опосередковано вплинула на ці етнотворчі та суспільно-політичні процеси. Загалом етнокультурні спільноти із середньолатенського періоду по Раннє Середньовіччя формувались в результаті різних етногенетичних процесів. В середньолатенсько-ранньоримські часи одним із основних етногенетичних процесів виникнення етнокультурних спільнот був інтеграційний.

Потужні зовнішні імміграційні міграції в середньолатенсько-пізньоримський періоди відігравали визначальну роль у виникненні змін в етнічній структурі населення. Це ж стосується й внутрішньої міграції склавінів. У середньолатенсько-ранньоримський періоди зовнішні імміграційні міграції постійно ускладнювали та урізноманітнювали етнічну структуру населення та етногенетичні процеси в середовищі племен. В пізньоримський період різноетнічність насе-

²⁰ В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський. Походження слов'ян... — С. 25

лення в цьому регіоні була меншою, оскільки його суцільним масивом займали германські племена. Носії черняхівської культури становили незначну кількість населення у вельбарсько-черняхівському етнокультурному ареалі.

Згідно наукових даних дослідників, в ці часи етнокультурні спільноти в цьому регіоні були різноетнічні, що зумовлено переселенням на його територію прийшлих племен, що теж були різноетнічними. В Ранньому Середньовіччі вплив зовнішніх іміграційних міграцій, що не були потужними (за виключенням вторгнення авар), на етнічний склад населення був значно меншим. Хоча переселення авар мало потужний характер, воно не відзначилось на змінах в етнічному складі населення, про що свідчить відсутність аварських пам'яток в середовищі праязських племен.

Можна окреслити схему етнооб'єднавчих процесів і їх різні рівні в Західно-полісько-волинському регіоні впродовж досліджуваного періоду. В середньолатенський період не зафіксовано потужних етнооб'єднавчих процесів. В результаті зовнішньої міграції поморсько-підкльошевих племен відбулось поглинання ними деяких груп милоградського населення — це незначний етнооб'єднавчий процес. Зокрема, в поморсько-підкльошевих могильниках найбільшу кількість поховань складають ямні трупоспалення — 36%, які притаманні для милоградської культури, а на основній території їх поширення (Польща) ямні трупоспалення мають біля 7%, про що свідчать археологічні дані В. Шкорони і що вказує на поглинання носіями поморсько-підкльошевої культури частини милоградського населення²¹.

У східній його частині, де була поширена милоградська культура, очевидно не існувало тоді виразних етнооб'єднавчих процесів. Цьому сприяв той факт, що початкова стадія міграції поморсько-підкльошевих племен не захопила цю територію. Там не відбувалось потужних міграційних процесів. А в пізньолатенський період здійснюється різкий і дуже потужний підйом етнооб'єднавчих, зокрема, консолідаційних процесів, але лише в східній частині цього регіону, що призвів до виникнення зарубинецької етнокультурної спільноти і східної гілки праслов'ян у її складі, яка крім цього регіону займала й інші українські землі. Оскільки Поліський варіант цієї етнокультурної спільноти виник внаслідок змішування поморсько-підкльошевих і милоградських племен, це свідчить про вплив зовнішньої іміграційної міграції поморсько-підкльошевого населення на його виникнення. В ранньоримський період етнооб'єднавчі процеси посились, в результаті чого все населення цього регіону, що було різноетнічним (в його складі були праслов'яни) перебувало в одній зубрицькій етнокультурній спільноті. Виникнення цієї етнокультурної спільноти відбувається в часи другої переселенської хвилі носіїв пшеворської культури, які взяли участь у її формуванні. Посилення етнооб'єднавчих процесів з пізньолатенського по ранньоримський період відбувалось в умовах інтеграційних, трансформаційних, еволюційних та асиміляційних процесів — перегруповань, змішування племен різного етнічного походження, поглинання одних племен іншими і вони були

²¹ Шкоронад В. Погребальний обряд племен поморско-кльешевой культуры на Волыни во II половине I тыс. до н.э. / 2000. Оформление В.Е. Еременка, 2001.

нестабільними та нерівномірними. Після зростання етнооб'єднавчих процесів в Західнополісько-волинському регіоні, що вело до виникнення східних слов'ян, в пізньоримський період вони були повністю знищені. Етногенез східних слов'ян в цьому регіоні був ліквідований внаслідок зовнішньої іміграційної міграції вельбарських племен, які витіснили зубрицькі племена за межі цього регіону. Отже, для середньолатенсько-пізньоримського хронологічного простору характерні різкі підйоми і спади в етнооб'єднавчих процесах.

На початку першого періоду Раннього Середньовіччя виникають різкі зміни в напрямках етногенетичних процесів в цьому регіоні, що викликано масовим переселенням звідси вельбарських племен (в більш ранні часи), масовим його заселенням склавінами, відсутністю потужних зовнішніх іміграційних міграцій та інших потужних внутрішніх міграцій. Внаслідок масового заселення цього регіону склавінами на його території різко змінюється етнічний склад населення. Потужне і різке посилення консолідаційних процесів серед слов'ян цього регіону та інших українських територій призводить до виникнення празько-корчацької етнокультурної спільноти і початкового етапу українського етносу (його представляли також носії пеньківської і колочинської культур). Таким чином, на початку I періоду Раннього Середньовіччя виникає різкий підйом етнооб'єднавчих процесів в цьому регіоні.

Подальші часи I періоду Раннього Середньовіччя, весь другий період Раннього Середньовіччя характеризуються стабільністю етногенетичних етнооб'єднавчих процесів, коли вже не виникали в них дуже значні чи потужні спади. Хоча після вторгнення авар розпався Дулібський союз племен, це не викликало руйнування празько-корчацької етнокультурної спільноти, її носії не переселилась на інші землі, як зубрицькі племена внаслідок міграції вельбарських племен в пізньоримський період. На основі дулібів виникло східно-слов'янське плем'я волинян. Отже, в другій половині першого періоду Раннього Середньовіччя після вторгнення авар етногенез східних слов'ян, під час кого здійснювались консолідаційні процеси в їх середовищі, в цьому регіоні не був знищений, як в пізньоримські часи, а продовжувався й далі. В результаті цього наприкінці VII–VIII ст. сформувались волиняни. Але, незважаючи на це, впродовж ранньосередньовічних часів консолідаційні процеси не мали завжди постійно стабільного характеру, про що свідчить розпад Дулібського союзу племен й, зокрема, етнічної спільноти слов'ян в північній частині України, її розподіл на західну і східну групи, перша з яких переросла у волинян.

В наш час велику підтримку має думка, що сам процес міграцій викликав значні стреси серед мігрантів і призводив до швидкої трансформації їх культури. Прибічники цієї думки зазначають, що зміна природного і соціального середовища, руйнування колишніх зв'язків і формування нових, вихід із старої системи відносин, ослаблення усталених суспільних норм, авторитетів призводить до різкої перебудови культури мігрантів²². Але з цим не можна погодитись з огляду на історичні та археологічні матеріали. Наприклад, за даними

²² Клейн Л.С. Миграция: Археологические признаки.... — С. 1–17; Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы... — С. 372.

С. Пачкової, ясторфська культура після перенесення її на інші землі в результаті міграцій племен, які її представляли, на зазнала корінних і сильних змін²³.

Поморсько-підкльошева, пшеворська і вельбарська археологічні культури на території Західнополісько-волинського регіону в ході міграцій їх носіїв не трансформувалися в інші етнокультурні утворення. Це ж стосується й етнокультурних спільнот, які представляли ці археологічні культури. Нові етнокультурні спільноти в Західнополісько-волинському регіоні (та на інших українських територіях, де вони були поширені) виникали не внаслідок різних трансформаційних змін в прийшлих етнокультурних спільнотах, а в результаті етногенетичної та етнокультурної взаємодії прийшлих і місцевих племен, в результаті якої поставали нові етнокультурні спільноти, зокрема, зарубинецька і зубрицька. Етнокультурне утворення, яке представляло вельбарсько-черняхівські культурні пам'ятки, теж не виникло трансформаційним шляхом, що впливає із вищесказаного.

Все вищесказане свідчить про дуже важливу роль міграцій племен в різних аспектах етногенетичних процесів в Західнополісько-волинському регіоні. Ці переселенські процеси були одним із найголовніших факторів, що визначав їх напрями. Внаслідок зовнішніх іміграційних міграцій з Південної Балтії в середньолатенсько-пізньолатенський і пізньоримський періоди західна частина Західнополісько-волинського регіону (що мала різний розмір в різні історичні періоди) була складовою частиною етнокультурного ареалу Польщі, а не України: прийшли поморсько-підкльошева, пшеворська та вельбарська етнокультурні спільноти були частиною аналогічних етнокультурних спільнот польських земель. В середньолатенсько-ранньоримський періоди етнічні компоненти носіїв прийшлих археологічних культур позначились на етногенетичних рисах праслов'ян Західнополісько-волинського регіону. В Ранньому Середньовіччі слов'яни увібрали вельбарський етнічний компонент після заселення цього регіону, що стало можливим після масової зовнішньої еміграційної міграції носіїв вельбарської культури на Захід. Найголовнішу етновизначальну роль відіграли зовнішня іміграційна міграція вельбарських племен та внутрішня міграція склавів. Внаслідок зовнішньої іміграційної міграції вельбарських племен повністю (чи майже повністю) змінився етнічний склад населення в цьому регіоні, оскільки вони заселили його територію (до р. Горинь) суцільним масивом. До цього ж призвела й внутрішня міграція склавів, які теж масово заселили цю територію. Зовнішня еміграційна міграція вельбарських племен опосередковано вплинула на цей другий названий процес.

²³ Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы... — С. 225.

**ВЗАИМОСВЯЗИ МИГРАЦИЙ ПЛЕМЕН И ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ
В ЗАПАДНОПОЛЕССКО-ВОЛЫНСКОМ РЕГИОНЕ
СО СРЕДНЕЛАТЕНСКОГО ПЕРИОДА ПО РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ**

Оксана Мартинюк

старший референт

Центра «Украиноведение»,

Общество «Знание» Украины,

olgas@ipnet.kiev.ua

Освещается влияние миграций племен та этноразъединительные и этно-объединительные процессы в этом регионе и вообще роль этих переселений в разных этнообразовательных процессах. Раскрыты основные пути возникновения этнокультурных сообществ. Указано на неправомерность идеи, согласно которой вследствие миграций племен возникает быстрая трансформация их культуры.

Ключевые слова: этногенетические процессы, внешние иммиграционные миграции, внутренние миграции, этнокультурное сообщество.

**INTERCOMMUNICATIONS OF MIGRATIONS OF TRIBES
AND ETNOGENETIC PROCESSES IN THE REGION
WESTERNPOLISSYA-VOLHYNIA WITH AVERAGE LATEN
OF EARLY MIDDLE AGES**

Oksana Martynyuk

the senior referent

of Center «Ukraineknowledge»,

Society is «Knowledge» of Ukraine

olgas@ipnet.kiev.ua

Lights up influence of migrations of tribes on processes of etnodisconnection and etnoassociation in this region and in general role of these migrations in different processes of etnocreation. Exposed the basic ways origin of etnocultural associations. It is indicated on illegality of idea, in obedience to which as a result of migrations of tribes there is rapid transformation of their culture.

Keywords: etnogenetic processes, external imigratory migrations, internal migrations, etnocultural association.